

ВЪЗМОЖНИТЕ И НЕВЪЗМОЖНИ ИСТОРИИ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА НА XX – XXI ВЕК

Елка ТРАЙКОВА

Институт за литература при Българската академия на науките, България

E-mail: elkatraykova@gmail.com

THE POSSIBLE AND IMPOSSIBLE HISTORIES OF BULGARIAN LITERATURE IN THE 20TH – 21TH CENTURY

Elka TRAYKOVA

Institute for Literature at the Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

E-mail: elkatraykova@gmail.com

ABSTRACT: The article tries to present a possible literary-historical reconstruction of the histories of Bulgarian literature published in the 20th–21th century. It traces how literary history is read and conceptualized through them in different sociocultural contexts. It marks the mechanisms through which literary history has built the canon of Bulgarian literature upholding its unique and unchangeable value. The study outlines the various ways in which sources from different periods sort and rearrange the authors of literature and their works chronologically or hierarchically in a complex historical megatext and how this megatext can reveal or forget, praise or deny some basic literary and aesthetics features. Attention is paid to the way they construct different models of national spiritual plot through their dialogue and polemics. This defines literary history not only as memory of the past and respect for the knowledge that is stored in documents and archive records, but also as individual authorial conceptions.

In this sense, what is important in the creation of the literary-historical narrative is not only the aesthetic and sociopolitical context, but also the individuality of the author who creates both literature and history. Literary histories as a single author's project or as a collective academic experience, presenting an attempt at a fundamental conceptualization of the processes in art or just fragmentary plots can be reminded of and read as objective or manipulated narratives about a national literature. They can be interpreted in a unique cultural context where many creative and existential plots meet, intersect, discuss and complement.

KEYWORDS: 20th – 21th century, sociocultural and political context, chronological approach, literary-historical narrative, literary histories, methodological principles.

Текстът ще се опита да представи синтезирана хронологична реконструкция на издадените през XX и началото на XXI век истории на българската литература. Ще проследи как тя е четена и осмисляна чрез тях в различни социокултурни и политически контексти. Въпреки съвременните философски усъмнявания в историзма, оттласкването от *традиционния усет за история* (Х. Г. Гадамер), поради осъзнатата фрагментарност на историческите процеси или като протест срещу неизбежния субективизъм, създаването на цялостни литературноисторически наративи предизвиква респект и уважение от началото до края на века. Литературните истории, макар и използващи различни методологически, теоретични, идеологически подходи, отричани или институционализирани, налагат канона (колкото и спорен да е той) в българската литература, настоявайки за неговата единствена и непроменлива ценност. В този смисъл те са твърде консервативни текстове, без значение дали проследяват историческото развитие само на един жанр или имат претенции за монументален мегатекст, обглеждащ цялата национална литература. Литературните истории създават една своеобразна матрица, запълнена от персоналии и творби; от естетически тенденции и рецептивни контексти; от документални факти и литературоведски анализи. Техните автори използват различни възможности за подреждане на тези сегменти в културноисторическата ос. Един от възможните подходи е подчертано емпиричният. Изследването на произведенията и естетическите тенденции се превръща в сбор от документални знаци, обвързани от линейни причинно-следствени връзки. Поставянето на акцент върху историческата обективност предполага изтласкването на творческия субект в периферията на изследователския интерес. Вниманието на тези истории е насочено преди всичко върху огледалното отражение на социално-политическите значения върху автори, творби и процеси. Някои от тях предпочитат класическия хронологичен подход, изграждайки мозаечен текст с ясно очертани вътрешни граници и очевидна липса на композиционна споеност. Този по-скоро описателен, отколкото аналитичен дискурс Рикьор определя като предмодерен исторически

подход. А резултатът от него най-често са литературноисторически наративи, които имат подчертано просветителска мисия, положени в тесните национални контексти, и неустояващи на предизвикателствата на времето. Такива са първите опити за история на българската литература, реализирани от Димитър Маринов (Маринов, 1887) и Александър Теодоров-Балан (Теодоров-Балан, 1907). Създадени в десетилетията след Освобождението (1878), и двете книги поставят началото в осмислянето на литературата като памет за миналото и като историческо познание, съхранявано в старопечатни извори, документални свидетелства, фолклорни материали, в периодични издания. И двамата автори са убедени, че историята на българската литература не може да бъде оригинален труд. Според Д. Маринов тя е компилативно произведение, събрало всичко създадено преди него от „книжовниците на книжовното поле“ (Маринов, 1887, с. 2). За Балан историята на българската литература е разказ за „устната и писмената словесност на българския народ от начало и до днес“ (Теодоров-Балан, 1907, с. 7). Подчинени на възрожденската представа за мисията на литературата, тези истории съвсем закономерно подценяват ролята на автора. Изместването на неговата фигура в маргиналното пространство на литературноисторическия текст чрез пренебрегване или мистифициране (понякога) на самоличността му е за сметка на идейните послания на творбата и нейната рефлексия върху националното самосъзнание. Тези истории могат да бъдат разглеждани и като интелектуален порив за преодоляване на травмата от прекъснатото културно развитие, и като заслужаващо уважение опит за създаване на академична литературноисторическа традиция.

През първите десетилетия на XX век литературноисторическият подход, опирайки се на фактологичната основа, поставя акцент върху смисловите значения на творбата. Тя е обект на интерпретация, предполага тълкуване в определен, преди всичко естетически, а след това и социокултурен контекст, но същностно значение в този процес има писателят. Той е субект на литературноисторическия сюжет, което провокира преосмисляне не само на неговата роля, но и на тази на читателя. Обозначава се същността на произведенията, естетическите явления, взаимодействията между тях, извеждат се посланията им, но неизказаното, *белите полета* в смисъла, читателят трябва сам да открие и попълни. През 20-те – 40-те години на XX в. той е достатъчно подготвен, за да бъде равностоен участник в този комуникационен модел. Българската култура вече се е отгласнала от времепространството на своята сомодостатъчност и изолация. Отчуждила се от провинциалните си комплекси и носталгични спомени по високите национални идеи на Възраждането. Тя се вписва като равностойна със своите стойностни приноси в европейското художествено пространство. Това се превръща в предизвикателство пред авторите на следващите литературни истории – Боян Пенев (Пенев, 1930–1936), Иван Радославов (Радославов, 1936), Георги Константинов (Константинов, 1942 – 1943), Малчо Николов (Николов, 1941). Паралелното четене на техните истории показва как те йерархично подреждат автори и творби; как отричат или възхваляват основополагащи естетически знаци; как техните книги, имплицитно диалогизирайки и полемизирайки помежду си, изграждат различни модели на националния духовен сюжет. Тези безспорно високо ерудирани автори подчиняват своите литературноисторически сюжети на различни теоретико-методологически принципи, които не само аргументират тяхното композиционно структуриране и смислово единство, но и необходимостта от създаването на такива наративи за националната литература. Това са амбициозни проекти, които поставят един основополагащ проблем – за периодизацията на българската литература. „Разцепването“ на литературния процес на периоди създава удобството по-ясно да бъдат очертани акцентите в социокултурното пространство, както и те да бъдат анализирани в синхронен и диахронен план. Маркирането на устойчиви подпериоди – старобългарска литература, възрожденска литература, нова българска литература, е условно в единната развойна система на националната култура, характеризираща се с динамична промяна на художествените оптики и обществено-политическите реалности през 20-те – 40-те години на XX в.

Написана и редактирана лично от Б. Пенев, многотомната история на литературата със сигурност би била различа. Цикълът от лекции¹, макар и мислени в концептуална цялост, хомогенно споени от обща методология, послания и естетико-философски позиции, осмислят

¹ Издадени и редактирани от Борис Йоцов (1930 – 1936) и от Иван Сарандев и Пантелей Зарев (1975 – 1978).

само част от българската литература. Ценното е, че той включва редица забравени или непознати литературноисторически факти, теоретично аргументира връзката между форма и съдържание, поставяйки акцент върху *автора*, припознат от историка като „абсолютният субект“ на литературата. „История на новата българска литература“ не е в класическия смисъл литературна история, която настоява за канонична подредба на творците, както и за полагане на техните произведения в прецизно очертани социокултурни контексти. Причината за това е, че Б. Пенев изследва преди всичко старобългарската книжовност и по-плахите или по-успешни литературни опити на Възраждането. Неговият литературноисторически сюжет завършва с Ботев, там откъдето авторът започва да властва над историята, а паметта като познание за миналото отстъпва на високата „художественост“ – основополагащ знак в критико-теоретичната система на Б. Пенев. В този смисъл „История на новата българска литература“, която е същностен етап в изграждането на нова концепция за национален литературноисторически наратив, остава фрагмент в цялостната литературноисторическа реконструкция, която Б. Пенев замисля, но не успява да осъществи. В същото време тя носи препратки към други негови книги, които, за съжаление, са оставили по-маргинален знак в културната памет (Пенев, 1910; 1930). Но четени синхронно, те могат да се разглеждат не само като смислова цялост, а като фундаментална историографска визия, която задава един отгласващ се от позитивизма, нов методологически модел. В него литературният историк не просто обозначава или анализира явленията, той чертае стратегии за развитие на литературния процес, но не като подражание, а като равнопоставяне с европейските естетически тенденции.

Тематичният подход, който Ив. Радославов прилага в своята история на българската литература, се отгласва от еднозначната хронологична последователност. Това предполага подвижност в очертаването и анализа на културните пластове. Всеки етап е обусловен – исторически и социално, характеризирани с екзистенциални и творчески писателски присъствия, кодиращи модерните тогава естетически тенденции. За него литературната история не е публицистичен коментар на събития и явления, нито набор от съждения, претендиращи за непоклатима истинност. Радославов проследява метаморфозите, взаимното проникване и полемичните сблъсъци между естетическите направления – романтизъм, реализъм, неоромантизъм, експресионизъм, за да постави акцент върху символизма. Коректно би било да бъдем снизходителни към редактора на списание „Хиперион“ (1922 – 1931) за този подчертан субективизъм. За чест на историка Радославов, в контраст с обременяващите пристрастия на критика, той представя символизма в контекста на модерната тогава естетико-философска парадигма, на фона на динамичните обществени промени, подчертавайки неизбежната му творческа деформация и залез. Изграждайки едно многозначно историческо пространство, наситено със събития и личности, Радославов маркира движението на художествените тенденции *отвън – навътре* и с това разчупва затворените граници на традицията, но без да омаловажава или подценява нейната национална идентичност. Проследявайки духовната симбиоза между *родно и чуждо*, историкът съизмерва българската поезия, проза и критика с европейската класика и актуалните тогава тенденции. В своите анализи, той не остава единствено в полето на литературния текст, детайлно проследява измеренията на органичния синтез между литературата и другите изкуства, разглеждайки словесното творчество като знак на хармонично споена духовна цялост.

За Г. Константинов литературната история е възможност за изследване на литературните факти и тяхната причинно-следствена обусловеност на различни равнища. При моделиране на творческата индивидуалност, авторът поставя акцент върху социално-политическите обстоятелства, а не върху художествените тенденции. В този смисъл той създава един разгърнат, по-скоро информативен, отколкото аналитичен, литературноисторически сюжет, положен в достоверната социокултурна хронология на времето. За него документите, свидетелствата, цялата емпирична основа на литературноисторическото изследване е необходима, за да се очертаят диалогичните връзки между традиция и съвременност, да се ситуира творбата в автентичното културно пространство. Историкът очертава тези сложни връзки, зависимости и трансформации, дава, доколкото е възможно, обективно знание, отстоявайки свободата на личните интерпретации и оценки, които нямат амбицията да преоткриват, преосмислят или ценностно преподрежда литературния канон. Без да е теоретично аргументиран, този подход е твърде близък до феноменологичната представа за историята.

Ако се доверим на Мишел Фуко, всяка история на идеите е твърде несигурен обект на изследване. В този смисъл и литературната история е едно сложно провокативно пространство. В него се срещат, полемизират и допълват в продуктивен синтез автентични литературноисторически сюжети и евристични анализи, маркирани от емоционално съпреживяване, четени през една модерна (за своето време) и едновременно с това консервативна в своята неоспоримост теоретична призма. Този възможен, но вероятно идеализиран модел би превърнал всеки литературноисторически наратив в увлекателен разказ, сплитащ и разплитащ нишките на много интригуващи творчески и биографични сюжети. Според мен историята на М. Николов не се вписва в тази представа. Тя най-точно покрива значението на термина *класическа* (в смисъл на максимално пълна, но и скучна) история на литературата. Литературните творби и текстове са твърде статично разположени в историческия хронотоп. Придържайки се към хронологията по-скоро като необходими времеви маркери, той значително разширява тематичните полета на литературоведския анализ, но ги обременява с прекалено много факти и критически шаблони. Историята, написана от М. Николов, не само заради темпоралните ограничения, които си поставя – от Петко Славейков до 40-те години на XX в., не се превръща в същностен знак в общата концепция за национална литературна история.

Големият литературноисторически наратив всъщност не би могъл да бъде завършен, обективен и непроменящ се. Той по-скоро е сложен пъзел, в който взаимно се допълват или противопоставят различни авторски и колективни проекти. Затова литературната история е била многократно ценностно и йерархично пренаредена, но никога не би могла да бъде цялостно подменена. В този смисъл, дори в идеологически най-обременените времена, литературният канон не успява да обслужва единствено политическата власт. Той трябва да приеме, макар и без особено желание и със системно налагани естетически и политически манипулации, автори, творби и социокултурни факти, без които просто не би съществувала българската литература. Политическият режим след 1944 г. променя тематичната и жанрова доминация в литературата. Наложеният художествен метод – така нареченият социалистически реализъм, деформира не само съвременното литературно поле, но и литературната история. Подчинена на политическата власт, тя е институционализирана и строго контролирана. Литературната история е принудена да забрави авторски имена и произведения, да се откаже от приети и неоспорими естетически критерии, да промени терминологичния си апарат и да усвои понятия като „класовост“, „партийност“, „идейност“ и много други задължителни клишета. Литературата и литературната история трябва да понесат всички последиствия, предизвикани от бруталния натиск на официалната власт върху свободния творчески избор и свободата на словото. Създадените авторски литературни истории през този период са на Георги Цанев (Цанев, 1967 – 1975), Петър Динев (Динев, 1969) и Пантелей Зарев (Зарев, 1966 – 1976).

Въпреки догматизма и репресивните ограничения, които комунистическата идеология налага, Г. Цанев не създава фалшива, политически конотирана история. За него тя е суверенно духовно времепространство, в което има много и различни художествени направления, класически и съпътстващи автори. При представянето им историкът акцентира върху моделирането на творческата им индивидуалност под въздействието на екзистенциални фактори, интелектуални идеи и социално-политически обстоятелства. Неговите интерпретации са проникновени, макар и прекалено схематични, настояващи за обективност, а не за разгърнати литературоведски сюжети. Г. Цанев, който не само е свидетел, а и активен участник в най-интересните и драматични периоди от развитието на българската литература, така и не споделя своя опит като редактор на списание „Изкуство и критика“, не налага своите лични пристрастия, не създава ценностни творчески йерархии. В неговата многотомна история особено внимание е отделено на това как литературата се твори *в* и *за* периодичния печат. Но за институционалните художествени функции на литературните издания преди 9. IX. 1944 г., както и за превръщането им в емблематични естетически кръгове и интелектуални общества, се говори твърде пестеливо, в рамките на допустимите от идеологическата цензура норми. Разбира се, не само тук Г. Цанев е принуден да прави компромиси, но той все пак успява да запази крехкия баланс между политическата коректност към новия политически режим и критическото достойнство и почтеност, характерни за едно забранено минало.

Придържайки се към хронологичната композиционна рамка, П. Динев прави своя прочит на литературната история през призмата на фолклора, литературните жанрове и фигури,

на пресечените точки между традиция и модерност. Анализирайки тематичните полета на близост или противопоставяне между българската и други славянски литератури, той изгражда концептуална мрежа, в която старобългарската литература и фолклор са основополагащи знаци не само на националния духовен контекст. Те функционират в мултикултурното европейско пространство, оказвайки различно по интензитета влияние върху утвърждаването на езиковата идентичност и националните книжовни традиции на редица страни. Изследванията на П. Динеков обаче не са организирани – композиционно и структурно, в разгърнат литературноисторически наратив. Те по-скоро са фрагменти „Из историята на българската литература“, споени от убедеността му, че всяко ново време твори своята литературна история, а всяка написана история е отворена, променяща се, субективна в своето случване. Но и той, както и Г. Цанев, не запазва докрай обективна дистанция и необременен от идеологеми подход към художествените текстове и техните автори. И ако това не е толкова видимо в концептуализирането на техните трудове, то е съвсем очевидно в конкретните литературоведски анализи и оценки.

Не толкова толерантни обаче бихме могли да бъдем към П. Зарев. Неговата „Панорама“ претендира за официална, фундаментална в своята обективност история на българската литература, която създава теоретико-методологически принципи, утвърждава непоколебими ценностни критерии. Политическата система налага индикаторите, които поставят на върха на творческата и властова пирамида определени автори и творби и изтласкват в зоната на забраната и забравата други. Именно книги като многотомната „Панорама“ на П. Зарев официализират политическата идентификация на литературата. Тя категорично и безапелационно налага своята истина, превръща в естетическа норма политически оценки, утвърждава един много тесен канон, в който липсват класически за националната ни литература поети, писатели, критици, периодични издания и книги. Тя манипулира както анализа на литературните творби, така и на документалните свидетелства, заменяйки естетическото послание на художествения текст с идеологически конотирани значения. Привнасянето на твърде много политически догми в историческия дискурс, ограничаването на субективната интерпретация от клишета и лозунги, отнемането на творческата свобода от партийната цензура, отместването на художествените акценти върху социалната проблематика – всичко това превръща книгите на П. Зарев в дълголетен стожер на социалистическото литературознание. Те изтласкват в периферията на публичния интерес дори академичната „История на българската литература“. Постоянното им репродуциране задълго обезсмисля съществуването на литературната история като много и различни разкази за една национална литература, които се срещат, пресичат се и се допълват.

„История на българската литература“ (Божков и др. ред., 1962 – 1976) и съпътстващите я „Очерци по история на българската литература след 9. IX. 1944 г.“ (Гуляшки и др. ред., 1979 – 1980) всъщност са един несполучлив колективен проект. Мисията на подобен амбициозен замисъл би трябвало да бъде създаване на исторически мегатекст, който хронологично да структурира, обективно да разкаже и аналитично да интерпретира литературния процес. Консерватизмът, заложен в същността на този жанр, не би трябвало да попречи да се отворят идеологическите граници на канона, тематично да бъдат представени класически и маргинални автори, творби и сюжети, да се обозначат интердисциплинарните проекции на българското литературознание в полето на европейската хуманитарна наука, да се ситуира националната литература в контекста на световната култура. Но тази история не създава големия, обективен разказ за националната литература. Тя втвърдява границите на идеологическата интерпретация, институционализирайки автори и творби, насилствено налага избора между политически норми и естетическите критерии за познание и оценка. Четенето на академичната история днес може да се уподоби на своеобразен археологически разрез на културните пластове през теоретико-критическите принципи на социалистическия реализъм. Въпреки че отделни очерци осмислят явления, творби и автори, оттласквайки се, ако не алтернативно от догматичните практики на официалния художествен метод, то поне исторически достоверно. Политическата употреба превръща тези книги в емблематичен знак за това как не трябва да се твори академична история и колко вредна е тя, когато деформира и манипулира литературната памет. И още – тези томове показват как могат да бъдат опорочени смисълът и посланието на литературноисторическия наратив, колко нетрайни са културните практики, когато властно са подчинени на определен политически дискурс.

Разцепването на българското политическо и културно пространство след демократичните промени през 1989 г. зададе и нова парадигма за осмисляне на литературната история. Вълната на *новите прочити* люшкаташе литературознанието от крайното отрицание до безкритичното и безгранично отваряне на канона. Във фрагментарността на социокултурното пространство и литературата, и историята се творяха като поредица от алтернативни – старомодни или постмодерни сюжети. И литературата, и историята търсеха своята нова идентичност, освободена от идеологическите клишета и партийните ограничения. Разрушаването на литературноисторическите конструкции, налагани от комунистическата власт, оставиха самотни и като че ли неразбрани и непризнати колективните опити за осмисляне на културната памет. Новото време изискваше лична отговорност и отстоявана творческа индивидуалност.

Влизайки в полемичен диалог с предшестващите истории на българската литература, с традиционно приетата периодизация в тях и утвърдените жанровите класификации, отричайки идеята за литературното развитие като линеен процес, Светлозар Игов (Игов, 1991; 2002; 2005) създава един новаторски (за края на ХХ в.) литературноисторически труд. Неговата „История на българската литература“ продуктивно диалогизира с модерни литературоведски теории и с класически интерпретативни модели. Той я осмисля като наративен жанр, положен между два основни смислови кода – на *времето* и на *творбата*. Историята е разказ за обективно протичащото време, за хронологично случващите се в него събития, за личностите, които го творят. Творбата е символният знак на този хронотоп, тя е мислена като фикция, но и като носеща реални познания и послания, като универсална и вечна във възможностите си да поражда много и различни тълкувания. За Игов националната литература е онзи оригинален, уникален разказ в контекста на голямата, многообразна, всепогълщаща Световна литература. Това предполага осмислянето на литературната история като „вечно настояще“, като жанр, който се полага в различни външни контексти. И колкото по-хомогенно и по-убедително е представен националният духовен сюжет в тях, толкова по-успешно се е справил авторът.

Св. Игов не приема утвърдената от академичната „История на българската литература“ хронология. За първи път в българската литературна историография той въвежда два подпериода през Възраждането. Това аргументира един от важните изводи, наложени в неговата „История“ – Българското възраждане се мисли като същностно нов, самобитен културен процес, а не като закъсняла репродукция на европейския Ренесанс. Изместването и на други периодизационни граници предизвиква публични коментари и отрицания. Св. Игов поставя началото на *новата българска литература*, обозначена от него като *модерна*, не след Освобождението, а в началото на ХХ в. „Историята“ респектира с детайлно познаване на културологичните пространства, в които се ситуира творчеството на изследваните от него автори, с извеждането на запомнящи се паралели между различни произведения и литератури, с обозначаването на малко известни социално-политически и екзистенциални мотивации. В този смисъл книгата изгражда монолитен, добре аргументиран, теоретично обоснован и увлекателно разказан наратив, който заема основополагащо място в концепцията за национална литературна история.

Прочит на литературната история през оптиката на тематичните кодове и на биографичните знаци, на полемичните сблъсъци между класика и авангард прави Иван Сарандев (Сарандев, 2004; 2005). Тази история е ценна, защото създава представата за автентично културно пространство, наситено с документи и факти, припомня умишлено премълчавани автори и произведения. Повечето от тях са малко познати, други – съвсем неизвестни, трети – деформирани от идеологически напластявания и многолетно поддържани митологеми. Те изграждат завършени части, концептуално обединени в сюжета на цялото. Авторът не създава статични литературноисторически конструкции. Той се интересува от движението на естетическите знаци, от трансформацията на художествените процеси, от динамичната смяна на социокултурните контексти. В този смисъл за него литературната история е система от взаимно обвързани периоди, като всеки от тях има своята кулминация и залез, върхови творчески оригинали и епигонски реплики. Именно в срещата между традицията и модерността, в тяхната симбиоза, но и противопоставяне, Ив. Сарандев вижда националната самобитност на културния процес. В този контекст той поставя проблема за периодизацията, но не в теоретичен аспект, а като реализиран модел за накъсване на големия наратив в малки литературноисторически разкази. Прави добре аргументиран опит да очертае границите на модернизма и да осмисли спецификата на българския литературен авангард. Литературната история на Ив. Сарандев

създава ретроспективни конструкции на миналото върху прецизно изледвана и аналитично интерпретирана информационна база и с това не само запълва редица бели полета в знанието ни за българската литература, но и провокира други, различни историографски разкази.

Краят на XX и първите десетилетия на българския XXI век безспорно са подчинени на една твърде сложна социокултурна динамика – забързана, многопосочна, драматична. Това предполага полагането на литературата в нови контексти, разместване на утвърдени граници на канона, радикалното му реструктуриране, изследва се доколко са лабилни и пропускливи границите на класическото и традиционно утвърденото. В това времепространство на постмодерни провокации и посттоталитарни реконструкции няма *високи* и *ниски* изкуства, жанрове, стилове, школи, направления. Те са равнопоставени, но с променящ се творчески интезитет или популярност, повлияни от различни закономерности в тяхното историческо случване. Именно паралелното им съществуване, тематични и смислови пресичания предполагат и опита да бъдат разказани в общ текст. Но тези текстове вече настояват за изучаване на литературните явления чрез анализиране на техните значения, на тяхната естетическа същност без идеологически деформации. Този литературноисторически подход, опирайки се на фактологичната основа, поставя акцент върху смисловите значения на творбата, но и върху сложните междутекстови обвързаности. Извеждането на творби и автори от зоната на забравата и забраните, преценка на утвърдените, предполага утвърждаването на „поетиката на търсеция смисъл“, отстъпването на колективните мегаповествования на малките истории, които трябва да провокират интереса на читателите към едно деформирано културно минало и в същото време да създават картината на едно актуално настояще. Контурите на това концептуално преосмисляне на литературноисторическото поле очертава Никола Георгиев в своите класически „Тезиси по история на новата българска литература“ (Георгиев, 2017).

Много често се приема, че подходът към Българското възраждане трябва да бъде подчертано позивистичен, подчинен на конкретна историчност. Иван Радев в своята „Българска литература на XIX век. От анонимност към авторство“ (Радев, 2002) тематично структурира и познатите факти, поставяйки акцент върху нейните паратекстови и метатекстови аспекти, персонифицирайки авторите, скрити зад анонимите, инициалите и псевдонимите, търсейки закодираните творчески и биографични послания в техните текстове. Той се опитва да промени наложената парадигма на прочита, при който социално-политическият контекст изтласква творчески субект в периферията на литературноисторическия разказ. Така Ив. Радев реабилитира мистицизираната (понякога) самоличност на автора, утвърждава неговото право на еволюция и суверенно творческо присъствие, без да омаловажава посланията на литературните текстове – талантиливи или маргинални, подражателни или оригинални, върху националното самосъзнание.

Отказвайки се от класическия хронологичен подход, Николай Аретов и Николай Чернокожев в „Българска литература XVIII – XIX век“ изграждат мозаечен текст с ясно очертани тематични полета и промислена композиционна споеност. Отделните тематични сюжети се мултиплицират в различни контексти и това е аргумент за тяхното обвързване в общ литературноисторически наратив, който е диалогично отворен и към следосвободенската поезия, проза, мемоари, пътеписи, за да се покаже как разноречивият и сложно разпластен български XIX век прелива в новото столетие.

„Българската литература от епохата на националното Възраждане“ (Аретов, 2009) е една синтезирана историческа реконструкция на творби, събития и личностни присъствия в литературата. Н. Аретов държи книгата да не бъде подвластна на еднозначното четене. Тя събира и пресича много гледни точки, наслаждава провокативни идеи и аргументирани интерпретации, разчита травмите, които епохата оставя и върху авторите, и върху творбите. Този пъстър пъзел от сюжети уверява читателя, че литературата на Българското възраждане не е нито тематично бедна, нито добре позната, въпреки наложената матрица, че побира малко автори и още по-малко творби, достойни за канона. Разглеждането и на художествените, и на национално-освободителните процеси през порива да се твори литература, която започва все по-ясно и категорично да очертава жанрови модели, изгражда толкова важните, но доста подценявани мостове в хронологията между възрожденското и новото време като непрекъснат литературноисторически процес. Тази наглед рутинна критическа манипулация се оказва сериозно и отговорно предизвикателство, защото предполага преосмисляне на ценностите,

преобръща и развенчава митове и отваря дълго отказвани възможности за йерархични трансформации в литературната история.

Новият век постави на изпитание както самата литература, така и нейните възможни истории. Нито социокултурната среда, нито новите научни парадигми, нито авторите искаха да се съобразяват с утвърдения консерватизъм на този жанр. Създадените до 1989 г. литературни истории, макар и използващи различни методологически, теоретични, идеологически подходи, отричани или официално институционализирани, имаха амбициозната цел да създават канона и да настояват за неговата единствена и непроменлива ценност. И всяка една от тях императивно заявено или имплицитно внушено има претенции за монументален мегатекст, обглеждащ цялата национална литература. Те създават една сложно конструирана картина, запълнена от персоналии и творби; от естетически тенденции и рецептивни контексти; от документални факти и анализи, които аргументират с невидима сила класическите литературни йерархии. В „История на българската литература – XX век“ Валери Стефанов (Стефанов, 2003) амбициозно настоява да обезсмисли именно тази негова сила и власт и го прави в точния момент. Ефектно формулирани тематични полета убедително и провокативно показват, че пространството на културната памет не трябва да бъде ограничавано от идеали, идеологически догми, естетически и национални пристрастия, от ритуална подреденост и хронологична последователност. Литературата е фикция, която настоява не за разбиране и съпреживяване, а за аналитичен прочит в максимално широк контекст. Разгърнатите сюжети в книгите, отказвайки се от линейната историческа последователност, показват, че литературната история не е монолитен, йерархично подреден наратив, в който всяка творба и всеки автор имат точно определено място, което не би могло да се промени. Те живеят собствен живот, влизайки в сложни взаимодействия и остри опозиции, за да аргументират един възможен модел на българската литература не в нейните застинали канонични форми, а като избор на алтернативни сюжети и подходи.

Книгата „Отклонената литература“ (Младенов, 2011) разколебава класическите представи за национална литературна история и маркира нейната нова идентичност, съизмерима с предизвикателствата, които новото време поставя пред хуманитарното мислене. Тя показва един неочакван за националния контекст тогава, но възможен и приложим за други литератури, опит за четене през философската оптика на Чарлз Пърс. Заслугата на тази книга е, че подлага на съмнение всяка консервативна структура, в която може да се побере литературноисторическото като подход, хронология или невидима власт на канона. Нейната мозаечна структура внушава, че е възможна продуктивна среща между един малко познат концептуален инструментариум и добре известни автори, произведения и художествени сюжети. И именно това прави българската литература равностойно съизмерима с други национални литератури. Разгръщайки сложната композиция на книгата, Иван Младенов имплицитно аргументира своята теза, че всички отклонения от монолитния, строго подреден наратив, са онези щастливи отгласвания от нормата и универсалността, които смиряват заложената в началото на миналия век конфликтна опозиция между *родно* и *чуждо*, превръщайки я в една универсална „припомнена чуждост“. Ключов термин е мисленето на автора за една национална литература като отворена, променяща се, вписваща се в много и различни контексти. Без да настоява за изчерпателност, книгата създава един теоретичен модел, прилагането на който убедително показва, че литературната история може и трябва да бъде сътворявана, дописвана и разказвана по много и различни начини, както и че всеки модерен подход отваря възможността една национална литература да бъде мислена като световна.

Това насочва и към проекта „Българската литература като световна литература“ (Харпър, Камбуров, 2021). Съставителите на сборника Михаела Харпър и Димитър Камбуров въвличат българската литература в отворен и равностоен диалог с други литератури. Текстове не са опит да я съизмерват, оценявайки, подценявайки или надценявайки нейни творби, процеси, автори, а да я извадят от уютата на националното като ситуиране, на езика като възможност за четене и разбиране, но и като алиби за липса на популярност извън територията на националното. Българската литература е представена като сътворявана и интерпретирана *отвътре*, но и през оптиката на тези, които са в позицията на отстранения наблюдател – на анализатора отвън или на преводача, които я ситуират в други културни контексти. В книгата се среща богата палитра от авторски гласове, от гледни точки и подходи, които създават разкази – дискутиращи,

допълващи се и противоречащи си, конструиращи една възможна представа за българската литература и като световна.

Литературната история със своите разгръщания, пропадания, възходи, напрегнатост спрямо моделите, методите, критериите, с които подхожда към художествените творби, всъщност непрекъснато разширява възможностите за създаване на нови наративи. В това кипящо от предизвикателства, но и противоречащо си многообразие очевидно се откроява нежеланието на авторите да следват класическите модели. Може би единствено Милена Кирова последователно се съпротивлява и твърде успешно създава своя многотомна история на българската литература. В трите книги „Българската литература от Освобождението до Първата световна война“ (Кирова, 2016; 2018; 2020) тя наслажда в общ корпус литературноисторически разкази, които сплитат в мрежи литературни и извънлитературни факти, представят значими литературни личности, естетически направления. Коментирана, но не радикално отречена е линейната периодизация на българската литература, обособяването, но и трансформациите в жанровата система, обособено е мястото на жените писателки в сърцевината и в сянката на канона. Особена смелост се изисква да издадеш история на „Българската литература през XXI век 2000 – 2020. Част I.“ (Кирова, 2023). В нея Милена Кирова събира различни подходи, среща дългия XX век с дългия *Преход*, обособява жанровете и темите в поредица от критико-исторически текстове, радикално сблъсква „умните игривости на постмодернизма“ с вулгарните гласове на масовата литература и култура. Книгата представя различните измерения на носталгиите по 90-те и тенденциите, които те залагат през следващите десетилетия, как живее литературата в ритъма на пазарната икономика, как фрагментарността на времето парадоксално се отлива в монументалността на романа, но и доколко той е жанрово монолитен, проследява разцвета на антологиите като пародия, мистификация или като удобен каноносътворяващ жанр, въвлеча читателите в лабиринтите на криминалните сюжети, в по-свенливите или по-разголващи художествени измерения на еротичното. Особено ценна е частта „Накъде върви българската драматургия през XXI век“, не само заради огромния информационен масив от драматургични текстове, а и заради комплексния аналитичен ракурс към този жанр – обикновено оставащ извън литературноисторическите корпуси.

Наред с книгите, които настояват за свързаност, последователност на литературния процес или на сборниците, които наслаждават различни подходи, смисли, емоции при проблематизиране на литературната история, виждаме, че през изминалите две десетилетия тя се твори непрекъснато, очертават се различни подстъпи към нея. Общито в тези понякога алтернативни гласове са категорично или по-завоалирано дадените отговори на фундаменталните въпроси: *какво и как се случва* в литературната история.

Един от възможните подходи е автентичният прочит като архив, документ, досие. Литературоведските изследвания на Пл. Дойнов поставят акцент върху документалното проучване и аналитичното осмисляне на литературата на Народна република България – термин, създаден и наложен в съвременното литературознание от него. Те търсят обективните измерения на литературноисторическия процес, поставят обективно темите за паметта, която се опазва в архивите, за „тайната публичност“ на социалистическата държава, за безпощадната истина, която крият досиетата, за компромисите и моралната отговорност на твореца. Той пише с документалната прецизност и отговорността на историк, но и през призмата на модерните литературоведски ракурси, интерпретирайки актуалните, динамично променящи се тенденции през ценностната парадигма на културната традиция. Пл. Дойнов типологизира механизмите, по които се отстраняват „неудобните“ за политическата власт творци, аналитично интерпретира огромни като обем материали – досиета, дневници, писма, художествени творби, налага алтернативния литературен канон като възможност за институционално реабилитиране на забранени или маргинализирани от комунистическия режим автори и теоретично проблематизира възможността той да бъде създаден като персоналистичен. Във внушителен корпус от литературноисторически изследвания той категорично защитава тезата, че твърде трудно може да бъде прекарана категорична разделителна линия през творчеството на един и същ автор в годините на социализма. През поредица от конкретни истории, през биографиите на техните герои Пл. Дойнов създава една документално подплатена, увлекателно разказана микроистория на българската литература от епохата на комунизма.

Михаил Неделчев е убеден, че да се „пренебрегва или дори прикрива непрекъснатата прекъснатост в ходовете на литературноисторическото – в името на големия наратив – означава да се конструира, да се трупа една фалшива история, една лошо утопична история“ (Неделчев, 2013, с. 11). А каква е неговата литературна история? Тя е поредица от литературноисторически сюжети, които не са съобразени, подредени, фокусирани, така че да създават големи литературноисторически наративи. И въпреки това те не се разпадат, не се разпиляват, а концептуално се свързват в едно сложно, многоаспектно цяло. Те са тематично организирани около канонични, но и маргинални имена на български творци, изследват художествените и персоналистичните трансформации не чрез ценностни градации, а през авторовата личност и нейните социални и екзистенциални роли. Той чете творчеството на класически и съвременни български писатели и критици през близостта, но и категоричните отгласвания между литературния и политическия персонализъм. М. Неделчев обговаря скритите и явни напрежения между социокултурни, психологически и политически опозиции. Неговите текстове очертават през биографичното фигурата на *автора*, конструират образа му не само в творческото пространство, но и на публичната сцена; извеждат парадоксалните смисли на междутекстовостта в българската литература. С това неговите книги разширяват традиционните пространства, в които литературознанието търси нееднозначни отговори, реставрират картината на едно много често деформирано културно минало. Подходът му във всеки текст е различен, той не е пристрастен към една теоретична методология, не се придържа към устойчиви литературноисторически матрици, държи на фактологичната прецизност, подкрепена от цитати, но си позволява да бъде въвлечен от вдъхновеното, или както той го определя, „любовно“ проникване в текста, никога не затваря възможностите за нови интерпретации, за множество променящи се, дори в хода на собствените му текстове, прочити. Изследователските полета, към които се насочва от „Социални стилове, критически сюжети“ (Неделчев, 1986) до трите тома на „Как работи литературната история?“ (Неделчев, 2019; 2021) с лекота пресичат времеве, пространствени и естетически граници – от разноречивата поезика на българските литературно-персоналистически сюжети и разколебането на наложени клишета и митологеми, през радикалните авангардистки жестове на 20-те и 30-те години на XX в., към осмислянето на ярките литературни творби на съвременността. Това, разбира се, е бегло и много едро шрихиране на част от темите на неговите книги, които се свързват в един внушителен литературноисторически мегатекст, обемащ цялото хронологично поле на новата българска литература.

Има ли бъдеще литературната история? Възможни или утопични са литературноисторическите наративи в преосмислящото своята духовност глобално информационно пространство на XXI в.? Със сигурност литературната история ще бъде различна през следващите десетилетия – обременена от сенките на миналото или от прагматичните мотивации на съвременността, създаваща аналитични реконструкции, сладкодумни митологеми, класически написана или ефектно визуализирана. Каква ще бъде – предстои да прочетем и да видим.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Аретов (2009)** Българската литература от епохата на националното Възраждане. София: Кралица Маб. (*Aretov, N. Balgarskata literatura ot epochata na natsionalnoto Vazrazhdane. Sofia: Kralitsa Mab.*)
- Аретов, Чернокожев (2006)** Българска литература XVIII–XIX век. София: Анубис. (*Aretov N., Chernokozhev, N. Balgarska literatura 18–19 vek. Sofia: Anubis.*)
- Божков, С. и др., ред. (1962 – 1976)** История на българската литература. В 4 т. Глав. ред. Стойко Божков и др. София: Издателство на БАН, 1962–1976. (*Bozhkov i dr., red. Istoria na balgarskata literatura. V 4 t. Glav. red. Stoyko Bozhkov i dr. Sofia: Izdatelstvo na BAN.*)
- Георгиев (2017)** Литературна теория. Питания и изпитания. Т. I. София: Изток – Запад. (*Georgiev, N. Literaturna teoriya. Pitaniya i izpitaniya. T. I. Sofia: Iztok – Zapad.*)
- Гуляшки и др., ред. (1979 – 1980)** Очерци по история на българската литература след Девети септември 1944 година. В 2 кн. Ред. кол. Андрей Гуляшки и др. София: Издателство на БАН. (*Gulyashki i dr., red. Ochertsı po istoriya na balgarskata literatura sled Deveti septemvri 1944 godina. V 2 kn. Red. kol. Andrey Gulyashki i dr. Sofia: Izdatelstvo na BAN.*)

- Динев (1969)** Из историята на българската литература. София: Наука и изкуство. (*Dinekov, P. Iz istoriata na balgarskata literatura. Sofia: Nauka i izkustvo.*)
- Зарев (1966–1976)** Панорама на българската литература. Т. 1–5. София: Наука и изкуство. (*Zarev, P.. Panorama na balgarskata literatura. T. 1–5. Sofia: Nauka i izkustvo.*)
- Игов (1991)** История на българската литература 1878–1944. София: Издателство на БАН. (*Igov, S. Istoriya na balgarskata literatura 1878–1944. Sofia: Izdatelstvo na BAN.*)
- Игов (2002)** История на българската литература. София: Сиела. (*Igov, S. Istoria na balgarskata literatura. Sofia: Siela.*)
- Игов (2005)** Кратка история на българската литература. 2. изд. София: Захарий Стоянов; Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“. (*Igov, Svetozar. Kratka istoria na balgarskata literatura. 2. izd. Sofia: Zahariy Stoyanov; Univ. izd. „Sv. Kl. Ohridski“.*)
- Кирова (2016; 2018; 2020)** Българската литература от Освобождението до Първата световна война. В 3 т. София: Колибри. (*Kirova, M. Balgarskata literatura ot Osvoobzhdenieto do Parvata svetovna voyna. V 3 t. Sofia: Kolibri.*)
- Кирова (2023)** Българската литература през XXI век. Т. 1. София: Колибри. (*Kirova, M. Balgarskata literatura prez XXI vek. T. 1. Sofia: Kolibri.*)
- Константинов (1942–1943)** Нова българска литература. От Паисий Хилендарски до наши дни. Ч. 1–2. София: Хемус. (*Konstantinov, G. Nova balgarska literatura: Ot Paisiy Hilendarski do nashi dni: Ch. 1–2. Sofia: Hemus.*)
- Маринов (1887)** История на българската литература. Пловдив: Хр. Г. Данов. (*Marinov, D. Istoria na balgarskata literatura. Plovdiv: Hr. G. Danov.*)
- Младенов (2011)** Отклонената литература. София: Парадигма. (*Mladenov, I. Otklonenata literatura. Sofia: Paradigma.*)
- Неделчев (2019; 2021)** Как работи литературната история? Т. 1, Т. 2 (кн. 1; 2). София: Нов български университет. (*Nedelchev, M. Kak raboti literaturnata istoria? T. 1, T. 2 (kn. 1; 2). Sofia: Nov balgarski universitet.*)
- Неделчев (1986)** Социални стилове. Критически сюжети. София: Български писател. (*Nedelchev, M. Sotsialni stilove. Kriticheski suzheti. Sofia: Balgarski pisatel.*)
- Николов (1941)** История на българската литература от Петка Славейков до наши дни. София: Хемус. [2. изд. 1943; 3. изд. 1947]. (*Nikolov, M. Istoria na balgarskata literatura ot Petka Slaveykov do nashi dni. Sofia: Hemus. [2. izd. 1943; 3. izd. 1947].*)
- Пенев (1910)** Посоки и цели при проучване на новата ни литература. София: Придворна печ. (*Penev, B. Posoki i tseli pri prouchvane na novata ni literatura. Sofia: Pridvorna pech.*)
- Пенев (1930)** Българска литература. Кратък исторически преглед. Пловдив: Хр. Г. Данов. [2. изд. 1933; 3. изд. 1945; 4. изд. 1946]. (*Penev, B. Balgarska literatura. Kratak istoricheski pregled. Plovdiv: Hr. G. Danov. [2. izd. 1933; 3. izd. 1945; 4. izd. 1946].*)
- Пенев (1930–1936)** История на новата българска литература. Т. 1–4. София: Мин. на нар. просвещение. [2. изд. 1976–1978 на Бълг. писател.]. (*Penev, B. Istoria na novata balgarska literatura. T. 1–4. Sofia: Min. na nar. Prosveshthenie. [2. izd. 1976–1978 na Balg. pisatel.].*)
- Радев (2002)** Българска литература на XIX век. От анонимност към авторство. Велико Търново: Абагар. (*Radev, I. Balgarska literatura na XIX vek. Ot anonimnost kam avtorstvo. Veliko Tarnovo: Abagar.*)
- Радославов (1936)** Българска литература. 1880–1930. София: Ст. Ангелов. [2. изд. 1947; 3. изд. 1993]. (*Radoslavov, I. Balgarska literatura. 1880–1930. Sofia: St. Angelov. [2. izd. 1947; 3. izd. 1993].*)
- Сарандев (2004–2005)** Българска литература 1918–1945. В 2 т. Пловдив: Изд. къща Хермес. (*Sarandev, I. Balgarska literatura 1918–1945. V 2 t. Plovdiv: Izd. kashta Hermes.*)
- Стефанов (2003)** История на българската литература – XX век. София: Анубис. (*Stefanov, V. Istoria na balgarskata literatura – XX vek. Sofia: Anubis.*)
- Теодоров-Балан (1907)** Българска литература. Кратък исторически преглед. Пловдив: Хр. Г. Данов. (*Teodorov-Balan, Al. Balgarska literatura. Kratak istoricheski pregled. Plovdiv: Hr. G. Danov.*)
- Харпър, Камбуров (2021)** Българската литература като световна литература: Блумсбъри. (*Harpar, M., D. Kamburov. Balgarskata literatura kato svetovna literatura: Blumsbari.*)
- Цанев (1967–1975)** Страници от историята на българската литература. Т. 1–4. София: Наука и изкуство. (*Tsanev, G. Stranitsi ot istoriata na balgarskata literatura. T. 1–4. Sofia: Nauka i izkustvo.*)